

ОНИЩЕНКО І.

Київ

ПРОБЛЕМА РОЛІ ЕЛІТИ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНОГО ФАКТОРУ ЕТНОГЕНЕЗУ (СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА УКРАЇНИ XVIII — XX СТ.)

Ієрархічна побудова світу передбачає наявність вищих і нижчих начал. Цей закон діє і в суспільстві, яке може існувати лише за умов чіткого підпорядкування. Суспільство — це складна система з певною структурою і зв'язками поміж елементами цієї структури. Жодна система не може обійтися без організації, координації та підпорядкування. Вона мусить мати центр, який керує цілим. Ієрархічні структури в суспільстві іманентні його єдності та цілісності. Зміна суспільно-політичних орієнтирів повсякчас вимагає нової структурованості етносоціального організму.

Одним із виявів ієрархічності суспільного життя є принцип елітарності. Потребує уточнення сам термін «еліта». Для цього звернемося до тлумачного словника, за яким «еліта» — від лат. *eligo* — вибираю та *фр. elite* — краще, добірне. У повсякденному житті з елітою ототожнюється вищий прошарок пануючого класу в суспільстві. Між тим, критеріями елітарної приналежності можна вважати як інтелектуальний рівень особи, рівень прибутків, достатку людини, так і високий соціальний статус, лідерство у своїй сфері діяльності. Етнічна еліта — це та творча меншість, навколо якої формується нація.

Найважливішою функцією еліти є вироблення зразків людської поведінки, на які орієнтуються всі члени суспільства. Без соціальної еліти, яка повинна формувати ці зразки, розвиток суспільства стає непередбачуваним і нестабільним. Відомий іспанський філософ Х.Ортега-і-Гассет у трактаті «Бунт мас» стверджував: «Маси, за своєю природою, не по-

винні та й не здатні керувати власним буттям, а ще менше правити суспільством»¹.

Частина еліти бере на себе місію виразника інтересів етносу, створюючи національну ідеологію. Конструюючи певну символічну реальність, вона виконує націотворчу функцію, є ініціатором культурних новацій. Через це саме модернізаторські зусилля еліти забезпечують виживання, конкурентноспроможність нації. Еліта обирає етнічні символи як основу мобілізації в суперництві з іншими елітами. Контроль над локальним суспільством дає можливості упривілейованого користування ресурсами — як природними, так і людськими.

Менталітет національної еліти ідентифікується з необхідністю створення кар'єри на власній території. Провідні верстви, що пов'язані з територією, і є патріотами своєї землі. Згадаємо гумільовське поняття «пасіонарність», до якого можна долучити весь комплекс характеристик еліти. «Органічна здатність до напруження, до жертвовної діяльності задля ілюзії — високої мети» — це завдання пасіонаріїв, які, як лідери етнічної групи, здатні мобілізувати етнічність (тобто мобілізація осіб з однаковими етнічними рисами не відбувається без своєї еліти). Наявність у народу ідеї, що об'єднує, є наслідком свідомої діяльності провідної верстви — національної (етнічної) еліти. Згодом цей ідеал охоплює всю націю.

Поглянемо під цим кутом на історію формування українського етносу, нації та держави. Не заглиблюючись у праісторію, згадаємо, що політичною елітою доби Київської Русі були нормани, що асимілювалися. Саме вони «підштовхнули» державотворчий процес у полян. М.Костомаров писав: «В початках, як у Києві засіли варязькі князі з ріжнопелеменною дружиною, ті Варяги пхнули Полян до діяльності; й вони зробилися наче-б-то завойовниками народів»². Київська Русь являла собою поліетнічний, багатомовний, об'єднаний соціально й економічно, організм, який, після виконання своїх функцій, розпався на окремі етнічні держави.

Галицько-Волинська держава, маючи сильну економічну і політичну еліту, об'єднала етнічні українські землі; в ній сильніше проступили і прикмети етнічної культури та психології. Майже сто років Галицько-Волинське князівство, як осередок укра-

¹ Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас. — Нью-Йорк, 1965. — С. 15.

² Костомаров М. Дві руські народності. — К., 1991. — С. 40.

їнської державності, сприяло етнічній консолідації українців, економічному та культурному визріванню українського етносу.

Після занепаду Галицько-Волинського князівства починається відчутне гальмування етнічного визрівання української нації. За Польсько-Литовської доби носіями самостійницьких тенденцій були представники української великої земельної аристократії, котра, склавшись із колишніх княжих і боярських родів, зберегла у своїх руках політичну владу. Після приєднання земель Волині, Київщини і Брацлавщини до Речі Посполитої, з прийняттям Люблінської та Берестейської унії українська провідна верства — шляхта — переймає більш високу польську цивілізацію, зрікається батьківської віри й культури: «Коли українські аристократичні роди на переломі XVI — XVII ст. спольщилися й покатоличилися, і не стало таких оборонців православ'я й народности української, як князь К.Острозький, оборона справи перейшла до православної шляхти (котра боронила її на сеймі) і до міщанства (котре ще в половині XVI ст. дуже добре zorganizувалось в т. зв. братства)³.

На певний час Україна залишається «нацією без голови», поки її представницьким класом не стає козацтво, яке розпочинає боротьбу за відновлення державності. Верхівка козацтва була міцно зв'язана спільним економічним інтересом, мала спільну традицію та культуру, а головне, впливаючу з цієї спільності власну політичну лінію. Отож після революційних подій 1648 — 1654 рр. у соціально-класовій ієрархії українського соціуму сталися кардинальні зміни: з'явився новий етнічний провід «політичної нації» на новому витку української історії — козацтво. Нова генерація аристократичної верстви (за сутністю, а не генетично), згідно з тогочасною ментальністю мала ствердити легітимність існуючої влади. Інакше кажучи, нова еліта прагнула довести історичну законність своєї влади на підставі тягlostі національної традиції, ствердженням спадкоємності «козацької політичної нації» від «руської нації». Можна стверджувати, що саме тоді справжня українська еліта виокремлюється як суспільна група, тобто стає вищою і економічно, і політично, починає усвідомлювати свою державотворчу місію.

Занепад України-Гетьманщини і навальний наступ централізованого російського уряду викликає до дії колоритних

³ Дорошенко Д. Славянський світ в його минулому й сучасному. — Берлін, 1922. — С. 17.

представників української аристократії, котрі, прагнути отримати дворянські привілеї, фактично розпочали справу українського національного відродження. Згодом цим завданням переймаються й українські інтелектуали.

Друга половина XIX — початок XX ст. — це важливий етап формування і діяльності нової провідної верстви — демократичної інтелігенції, яка репрезентувала, на думку І. Крип'якевича, різні кола громадянства. Таким чином, можна відзначити, що завдяки специфіці історії українського народу проблема його еліти потребує всебічного дослідження.

Серед сучасних вчених не існує єдності у підходах до проблеми еліти. Дехто не вважає необхідною умовою для консолідації етнічної групи наявність еліти, яка має можливість та інтерес (економічний, політичний, соціальний, релігійний) до мобілізації в самостійну групу. Можна зустріти твердження, що слово «еліта» належить до оціночних понять і здебільшого нарцисичне, тобто це — висока самооцінка і позитивна самоназва групи осіб, що живуть безпосередньо близько до вогнища влади й беруть участь у керівництві суспільством, у виробленні його ідеологічної та політичної стратегії. Така розбіжність у визначенні поняття «еліта» та її ролі в історії не є новим явищем у суспільно-політичній думці.

Починаючи з XVIII ст. і Французької революції, відколи стара шляхта стала втрачати своє значення, а монархічний принцип був підданий сумніву, проблема еліти щоразу дужче опановувала думку вчених.

Англійський філософ консервативного напрямку Томас Карлейль, розглядаючи історію французької революції, доводив, що як тільки маси починають превалювати над творчими особами, настає криза цивілізації. Народні маси, на думку філософа, являють собою пасивний елемент, що керується емоціями. Це елемент догматичний і нетерпимий.

Чільною постаттю, що доклала багато зусиль до аналізу розуміння філософського аспекту елітарної концепції історії (хибне тлумачення якої призвело світ до Другої світової війни) був німецький філософ Фрідріх Ніцше. Створюючи свою філософію життя, вчений дав глибоку критику демократії як спекуляції на «думці народу», бажання йти за більшістю через нерозвинутість політичної свідомості й культури. Ф. Ніцше вважав, що суспільство повинно апелювати не до рівності, а до різноманітності людей, враховувати їх неоднаковість, само-

бутність. Знаменита теза філософа, що «білокура бестія» краще, ніж сіра маса, й досі часто упереджено сприймається науковцями. Ф. Ніцше закликає до нової переоцінки цінностей, яка дала б можливість майбутній аристократії духу розвинути новий, необхідний для добра всього людства тип людини, що прагнучиме до самовдосконалення і витвору нових цінностей. Це і є завданням еліти на будь-якому етапі розвитку нації.

Політологи вважають творцями теорії еліт італійських вчених Вільфредо Парето та Гаetano Моску. У своїй роботі «Елементи політичної науки» Г. Моска стверджував, що влада завжди повинна знаходитися в руках меншості. Цю меншість вчений називає пануючим класом або елітою. Парето поділяв суспільство на два шари: вищий (управлінці) та нижчий (ті, ким управляють). Сукупність груп індивідів, що діють з високими показниками у будь-якій сфері, і є елітою.

Ці проблеми перебували у колі зору й вітчизняних мислителів. Задовго до появи оформленої теорії еліт питання елітарності цікавили Григорія Сковороду, який, на думку Д. Чижевського, стоїть у центрі української духовної історії. Г. Сковорода фактично вперше в українській філософській думці поставив етико-гуманістичну проблему призначення людини. Погляди Сковороди на людину — елітарні. Він протиставляє «істинно добрій», духовній людині «легковажну чернь», «юрбу». Вибраними людьми народжуються, проте цього недостатньо, бо треба пройти шлях самостановлення. Елітарна людина має бути освіченою і ненадмірною. Думки філософа щодо еліти ґрунтуються на християнському вченні, на прагненні до простоти й любові до людства.

Видатний представник вітчизняної філософської думки середини XIX століття Памфіл Юркевич не залишив нам своєї теорії еліти, але знайомство з його спадщиною дає можливість проаналізувати ставлення вченого до цієї проблеми. Відомий вислів П. Юркевича про те, що народ, який не склав держави, рухається у колі звичок, живе почуттям зручності й безтурботності. Філософування П. Юркевича базується на тезі, що історичний процес необхідно розглядати не з точки зору розвитку діалектики, а з позиції можливостей розумово-духовного споглядання того чи іншого філософа, тобто особистості. Не натовп, а людина, котра вимагає від себе більше, ніж інші, здатна нести на своїх плечах тягар вибору, може бути носієм державницького мислення. Саме така людина є «етні-

чним антрепренером» — лідером, котрий має необхідний рівень свідомості для мобілізації людей.

Українські політологи консервативно-державницького напрямку — В.Липинський, С.Томашівський, В.Кучабський — розробляючи свої концепції методологічно використали і трансформували на українському ґрунті західноєвропейські теорії еліти. Незважаючи на певні відмінності, їхні погляди цілком ідентичні щодо питання про основні причини втрати Україною своєї державності: внутрішня слабкість українського народу, асиміляція власної еліти на користь панівної нації (поляків або росіян), втрата нацією вищих соціальних верств, які виступають носієм політичної свідомості й вищої елітарної культури.

Фундатором теоретичної концепції української еліти був В.Липинський — найяскравіша постать нечисленного українського панства, яке свідомо і беззастережно називало себе власне українським. Свої міркування про еліту вчений виклав у третій частині твору «Листи до братів-хліборобів» та у трактаті «Покликання варягів чи організація хліборобів».

В.Липинський стверджував, що національна індивідуальність — це продукт історичного процесу соціального життя даного колективу, це твір, формація історії⁴. Образно порівнюючи еліту з «дріжджами», на яких «пасивне етнографічне тісто» росте й перетворюється в активну націю, вчений наголошував: «Не етнографічна маса, яко така, не тип, не характер, не мова, не окрема територія творять самі по собі автоматично націю, а творить націю якась активна група людей серед цієї етнографічної маси»⁵. Виходячи з цього, сам термін «національна аристократія» в первісному своєму значенні позначав людей, що мали своїм завданням об'єднання й організацію.

На початку ХХ ст. В.Липинський був упевнений, що національна аристократія мусить завжди так об'єднувати й організовувати свою націю, щоб під її проводом нація мала щонайкращі матеріальні й моральні умови для перемоги в тяжкій боротьбі за існування. Без цих двох основних рис — матеріальної сили й морального авторитету — В.Липинський не бачив можливості існування національної еліти. Але щоб мати потрібну для виконання своїх організаційних завдань мате-

⁴ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. — Нью-Йорк, 1954. — С. 128.

⁵ Там же. — С. 138.

ріальну силу, еліта мусить бажати правити, організовувати (до того ж, уміти жертвувати і ризикувати своїм життям); мусить володіти технічними засобами війни та оборони (державою, зброєю та армією); мусить володіти економічними засобами (землею, фабриками, машинами)⁶.

Щоб провідна верства була здатною виконати етнодержавотворчу місію, вона мусить бути відповідно численною і мати не лише сильне бажання влади, але й міцну віру в легітимність своїх бажань. На жаль, українська еліта часом була надто пасивною. Ніде з такою легкістю еліта не відмовлялася від влади, як на Україні. І.Лисяк-Рудницький вважав, що асиміляція національної еліти на користь еліти-завойовниці зводить народ до маси з низьким рівнем національної свідомості. Інертна етнічна маса, що залишалася, була вже неповною, неструктурованою нацією. Саме таке становище було на Україні у XVIII та на межі XIX і XX століть.

Не можемо обминути й поглядів на проблему еліти Всеукраїнського Владика митрополита Андрія Шептицького, якого вважають великим християнином-філософом. У 1941 році у зверненні до духовенства А.Шептицький наголошував, що «великий нарід — це цілість дуже зложена злукою прерізних природних угруповань людей. В добре зорганізованій державі владу виконують найкращі в народі — це влада аристократії»⁷.

Багато уваги приділив проблемі етнічної еліти й Дмитро Донцов. Основою розуміння ним суспільного буття є теорія «провідної верстви», національної еліти. «Провідна верства», на думку Д.Донцова, повинна творитися вихідцями з усіх соціальних станів суспільства на підставі суворого добору кращих із подальшим їх самовдосконаленням. У формуванні державницької свідомості народу «провідна верства» виконує роль постійного двигуна, творця нових ідей, які підхоплюватиме все суспільство.

Представників народницького напрямку в українській суспільно-політичній думці (зокрема М.Грушевського) іноді спрощено обвинувачують у недооцінці ваги провідної верстви у процесі творення нації. Загальновідомо, що центральним фактором історичної дії М.Грушевський вважав народ (це провідна ідея творчості історика). Та приписуючи масовим

⁶ Див. там же. — С.130-138.

⁷ Див. Шептицький А. Як будувати рідну хату? — Люблін, 1989. — С. 8.

явищам першорядне значення, дослідник водночас ні заперечує, ні недооцінює важливості індивідуальностей. У праці про «Початки суспільства» читаємо: «Щораз сильніше переконують про вирішальну роль в вічних змінах людського життя постійної конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій та періодичного укладу переваги то одних, то других»⁸. Можливо має рацію Л.Винар, котрий вважає концепцію українського народництва суб'єктивно-догматичним поясненням історичного процесу в ХІХ столітті. Згадаємо, що М.Грушевський у роботі «Нариси історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця ХІV віку» (1891 р.) зауважив, що завдяки провідній верстві середньовічної України розквітає письменство, духовна культура, стверджується християнство. Натомість народна маса — громада — стоїть осторонь і живе за своїми порядками. М.Грушевський висуває гіпотезу, що головною причиною занепаду княжої держави після монголо-татарської навали був внутрішній конфлікт між елітою й народними масами Київської Русі.

Цікавими, на наш погляд, є думки з цього приводу Л.Цегельського, які він висловив у передмові до видання брошури «Митрополит Андрій Шептицький» у 1937 році: «Наше суспільство, а особливо наша т. зв. інтелігенція, виховані на радикальних ідеологіях та на тенденційних історіографіях, що є кривим дзеркалом нашого справжнього минулого, ставляться з упередженням до... аристократії. Наша аристократія — всі оці Сапіги, Сангушки, Чорторийські, Шептицькі, Дідушицькі... — провинилися перед нашим народом. Але й українська суспільність винна перед цими старими та багатими родами, бо відгаяла їх від українства гайдамацьким радикалізмом, а то й просто відкидала їх бажання співпраці на українській основі»⁹.

Отже, запобігання конфлікту між елітою та народом є актуальним завданням і сучасного суспільства. Зрадикалізоване українське громадянство повинно зрозуміти, що «українство та любов народу можуть жити не тільки у курній хаті, але й у магнатській палаті»¹⁰.

⁸ Цит. за вид.: Винар Л. Ранні історичні праці М.Грушевського і київська історична школа В.Антоновича // Український історик. — 1966. — Ч. 3-4. — С. 27.

⁹ Цегельський Л. Митрополит Андрій Шептицький. — Львів, 1995. — С. 5-6.

¹⁰ Там же. — С. 6.

Як уже наголошувалось, українські політологи державницької школи вважають українство рухом верхів, рухом аристократичним, який прагне до самовдосконалення і, сформувавши свій світогляд, отримує можливість мобілізувати суспільство на зміну цінностей. Саме ця проблема вельми актуальна в нашому суспільстві. Тому, можливо, має сенс попередження В.Липинського: «Доти, доки не витвориться у нас раса панів, яка захистить Україну ззовні і поборе українського хама всередині, — про українську націю не може бути мови»¹¹.

---

¹¹ Липинський В. Україна на переломі. — Філадельфія, 1991. — С. XV.